

A romani és beás eredetű szavak alapkérdései és alapproblémái a magyar nyelvben

ARATÓ MÁTYÁS

Pécsi Tudományegyetem
matyas.arato@gmail.com

A tanulmány igyekszik a romani és beás nyelvből származó szavak kérdéskörét tisztázni a szakirodalom kritikai elemzése, illetve saját kutatás eredményeinek bemutatása révén. A tudományos diskurzusban a korábban nem definiált cigány jövevényszó terminus használatának problematikáján túl az eddig kevésbé vizsgált adaptációs rendszerszerűség, a forrásnyelvek differenciálása, valamint a romani és beás eredetű kifejezések jelenlegi használati trendjei kerülnek fókuszba.

Kulcsszók: jövevényszók, romani, beás, kölcsönzés.

1. Bevezetés. A nyelv legkevésbé stabil, legkönnyebben változó szintje a szókincs. A nyelvi érintkezés során is a szavak az elsők, amelyek egyik nyelvből a másikba kerülnek (VAN COETSEM 1988: 26; THOMASON – KAUFMAN 1988: 37). A romani jövevényszavak mibenlétével foglalkozó művek a téma tárgyalását elsősorban két fő kérdéskör köré építik fel. Leggyakrabban az átvett szavak számának megállapítása kerül fókuszba (vö. SCHIRM 2006: 149; BOROS – SZÜTS 1986), majd ezt követi a romani eredetű szavak magyar nyelvben elfoglalt helyének, rétegeinek vizsgálata (JENŐ – VETŐ 1900; BÁRCZI 1975: 369; KIS 2014: 3). A téma feltárásában és elemzésében munkálkodó tudományos és kevésbé tudományos résztvevők úgy jelölik ki a diskurzus irányait és határait, hogy néhány előzetes kérdést, illetve alapproblémát nem vetnek fel. Gyakran úgy beszélünk „cigány jövevényszavakról”, hogy nem tudjuk, mit értünk *cigány jövevényszó* alatt: egy bizonyos népcsoport által használt és átadott szavak bármelyikét, vagy az ő nyelvéből származó ind réteg elemeit, esetleg mindkettőt; továbbá nem tudjuk mikor kerültek ezek a szavak a magyar nyelvbe, mely nyelveken keresztül és milyen közegben történt a transzfer¹. Nem tudjuk azt sem, hogy milyen rendszerszerűség fedezhető fel az egyébként igencsak nehezen átlátható folyamatokban. Egy nyelvváltozattól való szavak ezek, vagy különféle dialektusok a forrásai a kölcsönzéseknek? Egy stílusregiszterről beszélünk-e, vagy többről? Nem ismerjük, hogy más rétegekhez képest a romani és beás jövevényszavak a feltételezett társadalmi réteghez való kapcsolódásukon túl milyen használati és ismertségi megoszlást mutatnak területi, életkor, illetve egyéb változók alapján.

A „cigány jövevényszavak” kérdésköre épp ezért tisztázatlan² – gyakran olyan, kevésbé, vagy egyáltalán nem bizonyított, mégis evidenciának vélt állítások hangzanak el, majd öröklődnek tovább, melyeket tanulmányomban igyekszem

¹ VAN COETSEM (2000) elmélete alapján a nyelvi kapcsolatok során bekövetkező átadás/átvételi folyamatokra a *transzfer* kifejezést használom.

² Tanulmányomban a *romani és beás* kifejezést használom, azonban ha másoktól idézek, megtartottam a *cigány nyelv* kifejezést, mely itt a romanira vonatkozik.

kiegészíteni, árnyalni, vagy épp cáfolni. Ezen túlmenően olyan kérdéseket vetek fel, melyeknek nemcsak megvitatása, de a kérdések feltevése is elmaradt korábban. Ezek egyrészt más irányba terelhetnék volna a témáról folytatott diskurzust, másrészt viszont talán nem véletlen, hogy eddig ezekre a problémákra nem is keresték a választ. A tanulmányt néhány beás eredetű szó ismertetése egészíti ki, mely téma kutatása néhány feljegyzést leszámítva – ismereteim szerint – egyelőre nem történt meg.

A kutatás elsődleges módszerét a szakirodalom kritikai elemzése képezi, másodlagos forrásként pedig Kresztyankó Annamáriával közösen tervezett kutatásom előzetes eredményeire támaszkodom, melynek során kérdőíves módszerrel vizsgáltuk a többségi társadalmi beszélők körében egyes romani és beás eredetű vagy annak tartott szavak ismertségét és használatát. A kérdőív 42 szó ismertségét, jelentését, alakváltozatait, valamint a magyar nyelvben való beágyazottságát vizsgálja oly módon, hogy a résztvevőknek az egyes kifejezésekhez rokon értelmű szavakat kellett rendelniük, valamint mondatban is használni őket, a szóhasználat gyakoriságát pedig maguk értékelték. A kutatás során eddig több mint ezer véletlenszerűen kiválasztott 11-84 év közötti adatközlő eredményeit vizsgáltuk Magyarországon és néhány szomszomszédos országban, melyek egyelőre nem reprezentatívak, de a tendenciákat jól mutatják.

A tanulmányomban először ismertetem azt a történelmi keretet, melyben megjelenik a cigány eredetűnek tartott jövevényszavakkal kapcsolatos diskurzus, valamint annak szereplőit és az általuk képviselt narratívát. Másodsorban felvázolom a romani eredetű szavak adaptációs sémájának egy lehetséges csoportosítását, valamint azokat az eseteket, amelyekben a romani eredetű szavak más, hasonló hangzású szavakkal keveredve okoznak zavart a szóhasználatban. Végezetül megemlítek néhány beás eredetű szót, majd azt vizsgálom, hogy a romani, illetve beás szavak alapvetően maradványjelenségek-e, vagy két különböző nyelv beszélői közötti kontaktusról van szó, esetleg a kettő nem is zárja ki egymást.

2. Történelmi keret. Az etimológia a 20. században a nyelvtudományon, sőt a történelmi nyelvészetben belül is háttérbe szorult. MALKIEL az etimológia hanyatlásának nem kevesebb, mint tizenhárom főbb okát sorolja fel laza sorrendben (1993: 135–142), ezekből érdemes felidézni a következőket (KICSÍ 2007):

1. Nincs kidolgozva az etimológia általános elmélete;
2. A szinkronikus szemlélet diadala a diakronikussal szemben;
3. A valaha felállított nem triviális etimológiák jelentős része hibás, ami ellentmond a tudományosság alapvető kritériumainak;
4. A történelmi nyelvtanok és az alapos filológiai szövegkiadások jelentős része – az etimológiai szótárakkal rivalizálva – kidolgozott szómutatókkal jelenik meg;
5. Egy új etimológia kidolgozásakor hallgatólagos követelmény minden régebbi kísérlet áttekintése.

A magyar nyelv romani eredetű rétege iránti figyelem épp akkor növekedett meg, mikor az etimologizálás visszaszorult. Ezt részben motiválhatta az a tény, hogy a romani nyelv és általában véve a cigányság kutatása intenzívebbé és gyakoribbá vált az elmúlt 150 évben, de ez nem magyarázza a diskurzus irányait, sem az abban résztvevők attitűdjeit és motivációit.

3. A diskurzus

3.1. A diskurzus résztvevői. Gyakran idézik példaként (pl. SCHIRM 2006: 149), hogy a TESz. mindössze 16 szót tart maradéktalanul cigány eredetűnek, míg KAKUK Máttyás *Cigány közvetítésű jövevényszavak a magyar nyelvben* (1997) című könyvében több, mint 300 szóról állítja ugyanezt. Míg a nyelvészek a minimalista felfogást képviselve óvatosak az etimologizálást illetően (lásd MALKIEL említett aggályait), addig a tudományt szakmai iskolázottság nélkül űzők igyekeznek a cigány etimológiák számát minél magasabb szinten tartani, ezáltal nézetük maximalista felfogást tükröz. A minimalista felfogás hátterében a tudományosság kritériumainak való megfelelés mellett a kisebbségi nyelveket/nyelvváltozatokat beszélők tudatos, vagy tudatalatti stigmatizálása is állhat, míg a maximalista nézet a személyes hírnevet is elhozhatja a szerzőnek – állításainak valóságtartalmától függetlenül.

3.2. A diskurzus irányai. A tudományos igénnyel készült művek általában a cigánynak tartott jövevényszavak használati körét, gyakoriságát és stílusértékét mutatják be, valamint hangtani és szemantikai alapon is cáfolják az áltudományosnak ítélt etimológiákat többnyire hangtani és szemantikai alapon is (SCHIRM 2006: 149). A tudományosság kritériumainak nem vagy kevésbé felelő művek pedig mit sem törődve az őket és munkásságukat ért kritikákkal, újabb és újabb hajmeresztő szószármaztatásokat gyártanak, a negatív kritikát pedig személyes támadásnak állítják be (KAKUK 1993, 1994, 1995, 1997).

4. A romani eredetű nyelvi réteg. A szakemberek megállapították, hogy a magyar nyelvben található romani eredetű nyelvi réteg helyzete különbözik más rétegektől: a szavak alulról felfelé terjednek és ritkán jutnak el felsőbb regiszterekbe. A társadalom alacsony presztízst tulajdonít ezeknek a szavaknak és előfordul az is, hogy a beszélőt megbélyegzik a túl sok romani eredetű szó használatáért. A romani szavak átvételének ideje is homályba vész, valamint nehéz pontosan meghatározni az átadó nyelvváltozatot és az átvétel pontos idejét (SCHIRM 2006: 150).

A II. világháború után átvett kifejezések főként a lovári cigányból származnak, míg az ennél korábbiak a romungróktól valók (vö. KAKUK 1993: 196; VEKERDI 2000) – egyszerűsíti le a meglehetősen konfúz képet a két kutató, holott az olyan szavak, mint pl. *ruppó* 'egyforintos pénzérme' geminátája leginkább arra utal, hogy ez nem centrális romani³ > magyar átvétel. A centrális romani beszélők

³ A Magyarországon is beszélt *kárpáti cigány*, *romungró*, vagy *magyar cigány* elnevezésekkel illetett nyelvjárás a romani nyelv centrális dialektusai közé tartozik, tanulmányomban ezt a megnevezést használok.

(kárpáti cigányok, exonimával élve romungrók) főként a vidék nyelvének, a helyi magyar nyelvjárásnak adhattak át szavakat; a városokban elvétve voltak jelen kárpáti cigányok; az argó polgári/városi jelenség, tehát az argó szavai mindig a városi lakosság nyelvéből jönnek. A *komál* 'szeret' -o- hangja viszont azt mutatja, hogy színtő eredetű szóról beszélhetünk⁴. A szavak elemzése nyomán az látszik, hogy több esetben nem centrális romani > magyar átvétellel van dolgunk. Ugyanakkor nem véletlen, hogy napjainkban a lovári, míg korábban a centrális nyelvjárásokból igyekeztek eredeztetni a szavakat. Ha önmagában nem is nevezhető egyik nyelvjárás sem sztenderdnek, az átvételeket intézményesen kiemelt (lovári) és (Magyarországon mindenképp) homogénnek tételezett (centrális és lovári) változatok társadalmi vonatkozásainak kontextusában – a „standard ideológiája” mentén – értelmezik (MILROY 2001, BODÓ 2014).

4.1 A luxus jövevényszavak kérdése. A romani jövevényszavakat gyakran luxus jövevényszavaknak tartják (SCHIRM 2006: 150), amely kategóriát NYOMÁRKAY eképp definiálja: „Az ilyenfajta átvételeket, melyekre tulajdonképp nem volt szükség, amelyek semmiféle szókincsbeli űrt nem töltöttek be, luxus jövevényszavaknak szokták nevezni” (2013). Általános tapasztalat azonban, hogy a nyelvben nincs két teljesen azonos jelentésű szó – még az igen hasonló jelentésűek között is szokott lenni stilisztikai eltérés (FEJES 2013).

A kutatásunk előzetes eredményei azt igazolják, hogy a romani jövevényszavak és a vele eseteként helyettesíthető alakok nem csak stilisztikailag, de szemantikailag sem teljesen azonosak. A *csór* (< romani *čorèl*) eredetileg 'lop, eltulajdonít' jelentése enyhült, az adatközlők jelentős részénél inkább 1. kis értékű tárgy ellopását, pl. „*Elcsórtak* egy rágót a pultról.”; 2. kölcsönvételt jelenti, pl. „Holnap *elcsórom* majd a tesóm felsőjét.” A *piál* (< romani *pijèl*) szó eredeti jelentése 'iszik', a magyarban azonban szinte kizárólag alkohol fogyasztására használatos, pl. „Szombat esténként *piálunk*”. A *dzsal* (< *džal*) szó eredeti jelentése 'megy', jelentése mára gyakran 'siet, elhúz, rongyol', pl. „*Dzsaljunk*, már nincs sok idő.”, vagy „*Dzsaljunk* el innen!”. A legtöbb szót tekintve a stilisztikai eltérések mellett komolyabb szemantikai eltérések is tapasztalhatók, melyek azonban beszélőnként változhatnak.

4.2 Az adaptációs séma. A romani szavak adaptációja nem egy bizonyos sémát, hanem többfélét követ, ezért is nehézkes benne rendszerszerűséget felfedezni. Gyakran találkozunk olyan példákkal, melyeknek épp a romani nyelv egyes szabályai határozták meg az alakulását. Például a *lovè* 'pénz' szó csak többesszámú alakban használatos, az egyszámú *lovò* 'pénzérme' alak alig ismert. A kártyázás során mindig több kártyát használunk, ezért a kártya többesszámú *lila* alakja sokkal gyakrabban fordul elő, mint az egyszámú *lil*. Épp az lett volna tehát rendkívüli, ha a szinte használatlan alapalakjuk vevődik át (vö. BÁRCZI 1932: 20, SCHIRM 2006: 152).

⁴ TÁLOS ENDRE szóbeli közlése alapján.

Az *-a* megjelenése az Sg alakban mássalhangzóra végződő főnévi kategóriáknál a többesszám jele, pl. *bula* 'fenék' (< *bùla* Pl < *bul* Sg), *dzsuva* 'tetű' (< *džùva* Pl < *džuv* Sg), *kula* 'szar' (< *khùla* Pl < *khul* Sg), más esetben a vocativusé, pl. *benga* 'nagydarab' (< *bènga* Voc < *beng* 'ördög'), *roma* 'cigány férfi' (< *ròma* Voc < *rom*). Az egyetlen szó azonban, mely minden kétséget kizáróan vocativusi átvétel, a *Devla* 'Isten'. A nominativusi alakja nem oláh cigány nyelvjárásokban kontrahálatlan *Děvel* 'Isten', míg az oláh cigány nyelvjárásokban kontrahált *Děľ*⁵. A szóban paradigmatisztikus váltakozás van, a szó függő alakja mindkét nyelvjárás csoportban *Devlès* 'Istent', vocativusa *Děvla* 'Isten!' (TÁLOS 2007).

SCHIRM példaként megemlíti a magyar *bibas* 'gyámoltalan' szót a gyakori a szóvéglekopásra, de esetben nem erről van szó: a szó eredete nem a romani *bibastalò* 'szerencsétlen', hanem maga a *bibàs* 'balsors' (vö. TESZ. *bibas*). Az említett romani főnév jelzőként való használata nem párhuzam nélküli, újabb példaként vö. *nagyon dzsukel* 'nagyon jó' (< romani *žukèl* ~ *žukèl* ~ *džukel* 'kutya') valószínűleg a *nagyon állat* mintájára.

KAKUK nagy mennyiségű hangutánzó és hangfestő szót vezet vissza a romanira (1997), melyeket rendre cáfolnak, de nem mindig elégséges apparátussal. A *piszkál* esetében SCHIRM megjegyzi, hogy nem vezethető le a romani *pes_{REFL} xal_{VP}* szerkezetből (2006: 154). Az átvétel 16. századi adatolása (lásd TESZ. *piszkál*) gyakorlatilag kizárja a kifejezés kései, oláh cigány voltát. Míg azonban az oláh cigány dialektusokban (pl. lovári) a *xal* 'eszik' + *pes* 'önmagát' összetétel jelentése 'veszekszik', a centrális romaniban ez nem adatolt. A nyilvánvaló szemantikai különbségeken túl (eszik/veszekszik ↔ *piszkál*/babrál) a legfőbb ellenérv morfológiai: a reflexív névmás alaphelyzete mindig posztverbális, preverbális használata még emfatikus helyzetben is jóval ritkább, mint a magyarban. A KAKUK által is idézett (1997), majd SCHIRM által cáfolt (2006: 156) másik problematikus etimológia a *pallos* szóé. SCHIRM helyesen jegyzi meg, hogy nehezen hozható kapcsolatba a *pàle* 'vissza' + *šinèl* (< *sinèl*) 'vág' szerkezettel, hiszen egyrészt nem jellemző a magyarba bekerült jövevényszavakra, hogy az átadó nyelv két szava az átvevő nyelvben egy szóvá olvadna össze úgy, hogy a második szóból csak egy hang őrződne meg, másrészt így bármely *s* hanggal kezdődő cigány szó lehetne az etimológia alapja. Az ezzel szemben magyarázható az *-ll-* geminátánál is nagyobb probléma, hogy a szó már a 16. században is adatolt (TESZ. *pallos*), így csak a centrális romani lehetne az átvétel alapja. A régi *ch* hangból az oláh cigányban *ś* lett (majd magyar hatásra *š*-re változott)⁶, a centrális dialektusokban azonban megőrződött. A szóátvétel alapja tehát a *chinèl* alak lehetett volna, így ez az etimológia teljes biztonsággal kizárható.

A romani igék a használt adaptációs mechanizmusuk alapján több csoportra is oszthatók, erre tettem kísérletet az alábbi módon:

⁵ A lováriban szinte mindig hosszú: *Děľ*, de mára a centrális romaniban is megjelent a rövidült *Del* alak (vö. ADAM et al. 2009; KOPTOVÁ – KOPTOVÁ 2011).

⁶ Az archaikusabb változatokban még ma is előfordul a régi zárhangejtés.

1. táblázat

A romani igék adaptációs sémájának egy lehetséges csoportosítása

Csoport	Átvétel módja	Példa
1.	$\Sigma + -\emptyset$	<i>csór</i> 'eltulajdonít' (< <i>čorèl</i>), <i>kúr</i> 'közösül' (< <i>kuřèl</i>)
2a.	$\Sigma + -\text{áz}$ (ikes)	<i>avázik</i> 'jön' (< <i>avèl</i>), <i>rovázik</i> 'sír' (< <i>rovèl</i>), <i>(le)delázik</i> '(pénzt) lead, letejel' (< <i>del</i>),
2b.	$\Sigma + -\text{áz}$ (iktelen)	<i>csumidáz</i> 'csókol' (< <i>čumidèl</i>), <i>kamáz</i> 'szeret, kedvel' (< <i>kamèl</i>), <i>dikház</i> 'néz' (< <i>dikhèl</i>)
2c.	$\Sigma + -\text{óz}$ (ikes)	<i>(be)mutrózik</i> '(be)vizel' (< <i>mutrèl</i>)
2d.	$\Sigma + -\text{iz}$ (ikes) ⁷	<i>avizik</i> 'jön' (< <i>avèl</i>)
3.	$\Sigma + -\text{ál}$	<i>vakerál</i> 'beszél' (< <i>vakerèl</i>), <i>piál</i> 'italozik' (< <i>pijèl</i>), <i>bazsevál</i> '(vonós) hangszeren játszik' (< <i>bařavèl</i>), <i>malavál</i> '(meg)üt' (< <i>malavèl</i>)
4.	3SG.IND	<i>csalavël</i> 'megver, megüt' (< <i>čalavèl</i>), <i>(meg)márël</i> 'megver' (< <i>marèl</i>), <i>merel</i> 'meghal' (< <i>merèl</i>), <i>(el)cirdel</i> 'elhúz, elmegy' (< <i>cirdèl</i>), <i>dzsal</i> 'megy' (< <i>džal</i>)
5.	2SG.IND	<i>dikhenc</i> ~ <i>dikhic</i> 'látod' (< <i>dikhès</i>)
6.	2SG.IMP	<i>ács!</i> 'megállj!' (< <i>āčì</i> IMP < <i>āčèl</i>), <i>uzsgyi!</i> 'gyerünk!' (< <i>ušřì</i> IMP < <i>ušřèl</i>), <i>dik!</i> 'nézd!' (< <i>dik!</i> IMP < <i>dikhèl</i>)

A kategorizáció összesen 9 csoportra osztja az igéket, melyek 4 nagyobb csoportba tartoznak: a) az igető (Σ) önálló átvétele: 1. csoport; b) az igető képzővel ellátva: 2-3. csoport; c) a 3. személyű indicativus átvétele: 4. csoport; d) 2. személyű indicativus vagy imperativus átvétele, melynek ragozása egyéb alak hiányában defektívvé válik a magyarban: 5-6. csoport.

A kategorizáció azonban számos problémát is felvet. Egyrészt vannak igék, melyek több alakváltozatban élnek, így eltérő csoportokba sorolódnak, vö. *bazsevál* ~ *bazsavel* ~ *bazsevázik* ~ *bazsavázik* (3. és 4.), ill. *malavál* ~ *(meg)malavël* (3. és 4.), *avázik* ~ *avizik* (2a és 2d), *(be)mutrel* ~ *mutrózik* (4. és 2c) stb. A variánsok háttérben eltérő átadó alakok is gyaníthatóak. Másrészt a romani *daral* 'fél' igének létezik a magyarban *daral* és *dárel* alakja is, amely felvetné a 4. kategória $\Sigma + -el$ alapú értelmezését is a teljes indicativus átvétele helyett, megszüntetve ezzel a teljes 4-es csoportot. Ennek azonban ellentmond a *dzsal* szó, mely az egyetlen biztos 3SG.IND átvétel, valószínűleg annak rövidegsége, pontosabban a személyrag nélkül kiejthetetlen *dž-* igető zárja ki az 1. csoportból.

⁷ Az egyetlen idézett példa KAKUK művében található (1993: 197–201), így a kategória annak fényében létezik, amennyiben a példa is, amely így nem kellően adatolt.

4.3 Etimológiai és szemantikai keveredés. Egyes szavak elemzését megnehezíti, hogy több jelentéssel ismertek, amelyek eltérő szavakra vezethetők vissza, így a pl. magyar *bula* 1. 'nő'; 2. 'fenék'; 3. 'női nemi szerv' jelentéssel is rendelkezik: vö. „Két *bula* sétál az utcán. Minden pasi megfordul utánuk.” ill. „Tedd arrébb a *buládat!*” A 2. és 3. jelentés keveredését a magyar nyelvű tabujellege adja: a beszélők többsége nincs tisztában a szó pontos jelentésével, csak annak vulgaritásával. A *bula*¹ szerbhorvát közvetítésű török (< *büla*) jelentése 'muszlim nő' (vö. HJP. *žena muslimanka*), míg a *bula*² romani eredetű szó (< *bul* 'fenék'), az azonban természetes, hogy a mára inkább ismertebb jelentést érzi bele a beszélő, mint az elavult tájnyelvit. Az 1. és 2. jelentés keveredése is megfigyelhető, vö. 'női fenék'. A *górél* 'kukoricatároló', ill. *górél*² 'főnök' (< romani ?**goro* < TURNER 1962-1966: 4345 *gaurá* 'white, yellowish, pale red') etimológiája is két külön szóra megy vissza, de a távoli szemantikai mező nem okoz keveredést.

A cigány jövevényszóként számontartott *gizda* legalább két értelemmel bír: 1. 'vékony'; 2. 'feltűnősködő, beképzelt', az eredete azonban szerbhorvát (< *gždav* melynek a HJP. két jelentését írja le: 1. *kitnjast* 'díszes, kicicomázott'; 2. *ohol, bahat* 'göggös, büszke, rátarti'). Elsősorban ma is roma/cigány tinédzserek beszédében található meg, romani eredetét viszont alapjaiban kérdőjelezi meg, hogy a romaniban is az idegen eredetű melléknevek között, -(v)o képzővel ellátva *gizdavo* alakban szerepel. Kutatásunk révén úgy tűnik, hogy a szó 'beképzelt' értelme terjed, elsősorban a Budapest és vonzáskörzetében élő fiatalok körében. Budapesten és Pest megyén kívül a 35 év alattiak esetében a 'vagány' és a 'vékony' között választók 24–76%-ot képviseltek, míg a 35 évesek és azon felüliek 7–93%-ot. Budapest és a vidék viszonylatában az összes válaszadót tekintve lásd a 2. táblázatot:

2. táblázat

A *gizda* jelentésmegoszlása Budapesten és azon kívül

	Budapesten	Budapesten kívül
'vékony, sovány'	40%	55%
'vagány, beképzelt'	42%	14%
egyéb	3%	8%
nem tudja/nem válaszolt	15%	23%

5. Beás jövevényszavak. A tanulmány el kívánja kerülni azt a felülről érkező, téves, homogenizáló stratégiát, mely a cigányokat különböző szempontok alapján nyelvileg egységes csoportként kezeli. A beások által beszélt nyelvváltozatokból származó kifejezések tárgyalása ettől függetlenül elengedhetetlen, hiszen egyes kifejezések várhatóan jobban elterjednek majd a közeljövőben és nem csak a beás közösségek magyar beszédében.

A beás jövevényszavakkal kapcsolatban mindössze két állítással találkozhatunk a szakirodalomban. Az első megállapítja, hogy a beás lakosság kevés ideje van jelen a magyar falvakban, és „jelentősebb számban csak a Dunántúlon, így beás jövevényszavak a magyarban jőszerével nincsenek”, a második kimondja,

hogy „a magyar köznyelvben gyakorlatilag nincs kimutatható beás nyelvi hatás” (FLECK–DERDÁK–ORSÓS 2000: 35). Említést tesznek azonban arról, hogy a beás *tyé plák* ’szeretlek’ kifejezésnek talán mégiscsak köze lehet a magyar *csíplek* szóhoz, párhuzamot vonva a romani *xoxamnd* ’hazudós’ > magyar *hóhányó* szóval, ami a bizalmas nyelvhasználatot illeti (u.o.).

Kutatásunk beás átvételeket is igyekszik feldolgozni. A *punya* ’cigánykenyér’ (< beás *pînyé*) szó ismerete elenyésző olyan térségekben, ahol nincs beás lakosság (2%), de még azokon a településeken is alacsony a szó ismerete (< 20%), ahol az embereket érheti beás nyelvi hatás. Ezzel szemben a nem beás lakossággal együtt élők között terjedni látszik egy nem beás **punya* ’lusta’ szó (4%), valószínűleg a *punnyad* szóból való elvonás következményeként (vö. *szunya* < *szunnyad*). Az *ájus* ’medvehagyma’ használata pedig csak a beások és a velük szoros kapcsolatban élők között használatos a magyarban, rajtuk kívül tulajdonképpen senki sem ismeri (< 1%).

Annak fényében, hogy a *csíplek* nemtől, kortól és földrajzi helytől függetlenül ismert és használatos az országban mindenhol, felmerül a kérdés, miképp fordulhatna elő, hogy míg a magyar *punya* még a nyelvcsere áttesett beás közösségek tagjai körében sem feltétlenül ismert, a többségi társadalomban pedig alig, addig a *csíplek* átadását követően elterjedt volna egész Magyarországon? Ráadásul olyan területeken is, ahol nem élnek és valószínűleg sosem éltek beások? Mivel egyetlen más hasonló kifejezés beás etimológiája nem merült fel, így a szó eredete sokkal inkább arra a jelenségre vezethető vissza, mikor a számukra kedves gyermekek arcát csípkedik az idősebbek. Ennek szóbeli kifejezése a „csípem az arcod/fejed/búrad”, illetve a „csíplek”. A szó feltételezett beás etimológiáját egy komoly szemantikai probléma is tetézi. A beás *tyé plák* szerelem, vagy mély, pl. szülői szeretet kifejezésére alkalmas, a m. *csíplek* jelentése sokkal enyhébb, csak a másik kedvelésének közlésére szolgál. A beásban ez utóbbi jelentésárnyalat a *mi-j drág* kifejezéssel történik⁸.

A szerzők azt tapasztalták, hogy jelenleg csak somogyi és baranyai fiatalok magyar nyelvhasználatában érhetőek tetten olykor beás mondattörödékek, kifejezések (FLECK–DERDÁK–ORSÓS: 35). Amennyiben valóban mondattörödékek hallhatók, akkor egyszerű kódváltást kell feltételeznünk, de ez esetben természetesen nem csak Somogy és Baranya megyére korlátozva.

Beás beszélők erdélyi-bánáti (árgyélan) jövevényszavai például: *mácu* ’(állati) bél’ (< *mác* ’bél’), *sztrátu* ’méhlepény’ (< *sztrát* ’(anya)méh’). Egyes kifejezések képzővel állnak, pl. *bruányos* ’pertli, övrész’ (< *bru* ’öv’ + *-ányos*), *fácányos* ’padló’ (< *fácă* ’(sár)padló’ + *-ányos*), illetve *binyányos* ’rendben, jól (van)’ (< *binyé* ’jól’ + *-ányos*). Ez utóbbit a beás *binyé, dă!* ’na, jól van!’ helyettesítésére használják a beások vicceskedő, általuk „cigányosnak”, vagy „cigánykodónak” nevezett magyar beszéd során. Erdélyi-körösvidéki nyelvjárásból származik a *burálni* ’hányni’ (< *burestyé*), a máramarosi nyelvjárásból pedig

⁸ Az észak-keleti romani dialektusokban (pl. cerhár) is hasonlóan: vö. *kamavtut* ’szeretlek’, de *dragoj mange adi giľi* ’szeretem ezt a dalt’.

pl. a *gogorálódik* 'begubózik, összegömbölyödik', ill. *gogorát* 'gubó, gömb' (< *gogon* 'gömb alakú kis tárgy') került átvételre⁹.

Ezek a példák azonban beás közösségek mára már dominánsan magyar nyelvű tagjaira korlátozódnak; igen elvétve felfedezhető azonban magyar beszéd során a többségi társadalom tagjainak beszédében, illetve oláh cigány csoportoknál olyan területeken, ahol beások nagyobb számban élnek.

6. Sztrátum vagy maradványhatás. Akár a romani, akár a beás réteget vizsgáljuk, nemcsak azt látjuk, hogy kevés az átvételek száma és hogy ezek mind egy bizonyos stílusregiszterhez kapcsolódnak, hanem azt is, hogy az szavakat átadó és az azokat átvevő csoport sok esetben ugyanaz. BLOOMFIELD (1935) szociolingvisztikai szempontból a transzfer két alapvető típusát különböztette meg, a közvetlen (*intimate borrowing*) és a távoli vagy kulturális (*remote/cultural borrowing*) kölcsönzést. Közvetlen kölcsönzésről beszélhetünk akkor, amikor egy nyelvi kisebbség szavai kerülnek át az adott többségi nyelvbe, például az Egyesült Államokban az angol így inkorporált spanyol és német elemeket a bevándorlók nyelvéből, vagy ahogyan a romani és beás elemek a magyarba kerültek (STANFORTH 2002: 806).

A közvetlen kölcsönzést a nyelvészet tovább tagolhatja három altípusra: *szupersztrátum* hatásról beszélünk, ha egy magasabb hierarchiájú (ill. presztízusú nyelvből), felülről ered az átvétel, *szubsztrátum* hatásról, ha alulról, egy alacsonyabb hierarchiájú nyelvből történik a kölcsönzés, illetve a *dsztrátum* hatásról, ha státuszában két egyenrangú beszélőközösség között jön létre a transzfer (ROT 1991, 19; 2002, 28; FISCHER 2001: 107).

KONTRA belső (dialektális) és külső (nyelvek közötti) kölcsönzést különböztet meg. Belső kölcsönzés esetén a kontaktusban részt vevő idiolektusok ugyanazon nyelv különböző változatai: ezen belül beszélhetünk *függőleges* (társadalmi rétegek közti) és *vízszintes* (nyelvjárások közti) belső kölcsönzésről (KONTRA 1981: 11). LANSTYÁK pedig a kétnyelvűség nézponjtájából különíti el a kölcsönzés két típusát: a *gyenge* és *erős* kölcsönzést. A stabil kétnyelvűségi helyzetben gyenge kölcsönzésről beszélhetünk, a nyelvi érintkezés során főként a peremszókincshez tartozó közvetlen kölcsönyszavak kerülnek be, míg az erős kölcsönzés főként nyelvelsajátítási vagy nyelvtanulási helyzetben jellemző (LANSTYÁK 2004: 26, 30).

A kétnyelvűségi helyzetből fakadnak azok a kifejezések is, melyeknek alapszava a romani nyelvből származik, például *buñ* 'munka', *lavuta* 'hegedű', majd a magyarban igei jelentéssel jelennek meg *bútyázik* 'dolgozik', *lavutázik* 'hegedül' alakban, a romaniban pedig az ige használatakor megjelenik a magyar igei morfológiára jellemző elem: *butazinèl* 'dolgozik', *lavutazinèl* 'hegedül'. A mai magyar szlengben is előfordul, például cerhár *čikenalđšo* 'zsíros, remek' (< magyar *csikenálos* 'u.a.' < romani *čikenalò* 'zsíros, zsírt tartalmazó' < *čikèn* 'zsír, zsírosság').

⁹ A példákat Tolna, Baranya, Zala és Heves megyében, valamint Kelet-Szlovákiában gyűjtöttem.

LANSTYÁK ISTVÁN (2004: 25) a magyar nyelvű terminológiában *szubsztrátum* helyett a *maradványhatás* fogalmat javasolja, mivel szerinte az előbbi pontatlan elnevezés. THOMASON és KAUFMAN (1988: 21, 37) definíciója szerint kölcsönzésről (*borrowing*) akkor beszélhetünk, ha egy anyanyelvi beszélő kölcsönzési helyzetben az adott beszélőközösség első nyelvébe idegen jegyeket épít be; az első nyelv megőrződik, csupán változik. A maradványhatás (*interference through shift*) esetében az átvitel a másodnyelvbe történik nyelvcserehelyzetekben és általa érvényesül, hogy a közösség tökéletlenül sajátítja el a célnyelvet. A két beszélőközösség dominanciája alapján a maradványhatásnak a már említett három fő típusát különböztethetjük meg: a szupersztrátum, a szubsztrátum és az adsztrátum hatást. Azért nem helyes tehát a kölcsönzés és a szubsztrátum fogalmait egy síkon levőként értelmezni, mert a szubsztrátum csak egy típusa a maradványhatásoknak (THOMASON – KAUFMAN 1988: 38-39, LANSTYÁK 2004: 26).

7. Összegzés. A romani és beás eredetű szavak diskurzusa a jövevényszavak számának kérdését állítja fókuszba, elsősorban új etimológiák megalkotása és a régiek cáfolata révén. Az etimológiák tisztázását pedig a transzfer eddig nem vizsgált rendszerszerűségének feltárása és elemzése hozhatja el, szem előtt tartva a tényt, hogy az etimológiák, mint rekonstruált formák, hipotézisek maradnak mindaddig, míg nem találnak írásos bizonyítékot (VÄÄNÄNEN 1981: 19). A romani és a beás szavak egyszerre lehetnek maradványjelenségek a magyar nyelvben és ez esetben a szubsztrátum kategóriájába tartoznak, de ugyanígy fennáll ezzel párhuzamosan az a lehetőség is, mely szerint két különböző nyelv beszélői közötti kontaktusról van szó (pl. magyar anyanyelvű és romani-magyar kétnyelvű cigányok) – valószínűsíthetően a két folyamat egyszerre zajlott és zajlik ma is. Mint látjuk, a romani szavak nem egy dialektusból származnak; a több formában is meglévő alakok egy része bizonyosan eltérő átadó formára vezethető vissza. Az átadó nyelv sem feltétlenül a magyar, ezt több romani eredetű szó olyan eleme igazolja, mely sem a romaniból, sem a magyarból nem magyarítható. A romani és a beás eredetű szavak – mint azt kutatásaink is alátámasztották – a stilisztikai különbségek mellett szemantikailag is eltérnek a magyar szinonimáiktól, továbbá a terület, az életkor és a társadalomban elfogalt hely is befolyásolhatja ezen szavak ismertségét, jelentését és használatát.

Hivatkozott irodalom

- ADAM, GEJZA et al. 2009. *Gramatika rómského jazyka. Slovensko – rómsky slovník*. Livia Royale SK, Košice.
- BÁRCZI GÉZA 1932. *A „pesti nyelv”*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1975. *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BLOOMFIELD, LEONARD 1935. Linguistic aspects of science. *Philosophy of Science* 2: 499–517.
- BODÓ CSANÁD 2014. Nyelvi ideológiák a magyar nyelvi változók kutatásában. *Magyar Nyelv* 110. 2014: 266–284
- BOROS JÓZSEF – SZÜTS LÁSZLÓ 1986. *A mai magyar argó kisszótára*. Idegenforgalmi és Propaganda Kiadó Vállalat, Budapest.
- FEJES LÁSZLÓ 2013. A szlávokról szól, de ne olvassuk! *Nyelv és Tudomány*. <http://www.nyest.hu/hirek/a-szlavokrol-szol-de-ne-olvassuk> (2015. 10. 24.)
- FISCHER, ANDREAS 2001. Lexical borrowing and the history of English: a typology of typologies. In: KASTOVSKY, DIETER – METTINGER, ARTHUR szerk., *Language Contact in the History of English*. Peter Lang, Frankfurt am Main. 97–115.
- FLECK GÁBOR – DÉRÁK TIBOR – ORSÓS JÁNOS 2000. A beás nyelv és a beás cigányok nyelvhasználata. In: KEMÉNY ISTVÁN szerk., *A magyarországi romák*. Press Publica, Útmutató, Budapest.
- HJP. = Hrvatski Jezični Portal. <http://hjp.novi-liber.hr> (2015. 10. 27.)
- JENŐ SÁNDOR – VETŐ IMRE 1900. *A magyar tolvajnyelv és szótára*. Budapest.
- KAKUK MÁTYÁS 1993. A magyar nyelv cigány jövevényszavaiból. *Magyar Nyelv* 89/2: 196–204.
- KAKUK MÁTYÁS 1994. A magyar nyelv cigány jövevény-szavainak vizsgálatáról. In: BÓDI ZSUZSANNA szerk., *Cigány néprajzi tanulmányok 2. – Studies in Roma (Gypsy) ethnography*. Magyar Néprajzi Társaság & Mikszáth Kiadó, Salgótarján.
- KAKUK MÁTYÁS 1995. Cigány eredetű magyar szavak. *Amaro Drom* 5/5: 21.
- KAKUK MÁTYÁS 1997. Cigány közvetítésű jövevényszavak a magyar nyelvben. *Jászkunsági füzetek* 10. Magyar Tudományos Akadémia Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Testület, Szolnok.
- KICSI SÁNDOR ANDRÁS 2007. Mi az etimológia – Az Etimológiai Szótár (Esz.) megjelenésére. *Ezredvég* 17: 8-9.
- KIS TAMÁS 2014. Cigány elemek a magyar börtönszlangban. In: DOBI EDIT – DOMONKOSI ÁGNES – PETHŐ JÓZSEF szerk., *Stílusról, nyelvről – sokszínűen: Szikszainé Nagy Irma hetvenedik születésnapjára*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen. 177-190.
- KOPTOVÁ, ANNA – KOPTOVÁ, MARTINA 2011. *Slovensko–rómsky, rómsko–slovenský slovník*. LAGARTO s. r. o., Košice.
- KONTRA MIKLÓS 1981. *A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2004. A kölcsönzés és a maradványhatás néhány kérdéséről. In: P. LAKATOS ILONA – T. KÁROLYI MARGIT szerk., *Nyelvvesztés, nyelvjárvésztés, nyelvcsere*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- MALKIEL, YAKOV 1993. *Etymology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- MILROY, JAMES 2001. Language ideologies and the consequences of standardization. *Journal of Sociolinguistics* 5: 530–555.
- NYOMÁRKAY ISTVÁN 2013. *Szláv szomszédaink*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- ROT SÁNDOR 1991. *Language Contact*. Lang, Frankfurt am Main/Bern/New York/Paris. (Bamberger Beiträge zur englischen Sprachwissenschaft; 29)
- ROT SÁNDOR 2002. A nyelvek területi kapcsolatai. In: SIPOS LAJOS szerk., *A magyar nyelv és irodalom enciklopédiája*. 2., jav. Kiadás. Magyar Könyvklub, Budapest. 27–29.
- SCHIRM ANITA 2006. A magyar nyelv cigány eredetű jövevényszavai. *Nyelvtudomány* 2: 149–163.
- STANFORTH, ANTHONY W. 2002. Effects of Language Contact on the Vocabulary: An Overview. In: CRUSE, ALAN D. et al. szerk., *Lexikologie / Lexicology. Ein internationales Handbuch zur Natur und Struktur von Wörtern und Wortschätzen / An international handbook on the nature and structure of words and vocabularies*. Berlin–New York, Mouton de Gruyter. 805-813.
- TURNER, RALPH LILLEY 1962-1966. *A comparative dictionary of the Indo-Aryan languages*. Oxford University Press, London.
- TÁLOS ENDRE 2007. *A magánhangzóhosszúság szerepe a cigány fonológiai rendszerében*. Kézirat.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKÓ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- THOMASON, SARAH GREY – KAUFMAN, TERRENCE 1988. *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. University of California Press, Berkeley.
- VAN COETSEM, FRANS 1988. *Loan Phonology and the Two Transfer Types in Language Contact. Publications in language sciences*. Foris Publications, Dordrecht.
- VAN COETSEM, FRANS 2000. *A general and unified theory of the transmission process in language contact*. Heidelberg, Winter.
- VEKERDI JÓZSEF 2000. *A magyarországi cigány nyelvjáráások szótára (második, javított kiadás)*. Terebess, Budapest.
- VÄÄNÄNEN, VEIKKO 1981. *Introduction au latin vulgaire*. 3e éd. rev. et corr., (1e éd., 1963). Klincksieck, Paris.